

ROLAND PREJS OFMCap

PROBOSZCZOWIE W SKWIERZYNIE W LATACH 1768–1920

THE PARISH PRIESTS IN SKWIERZYNA (SCHWERIN/WARTHE) IN 1768–1920 YEARS

A b s t r a c t. The article presents the profiles of parish priests in Skwierzyna (Schwerin/Warthe) in the years 1768–1920. They were, in turn, Christian Szmitt (1768–1819), Cistercian Lawrence Franke (1820–1840), Franz Pawelke (1842–1876), Anton Gaertig (1886–1890) and Albert Hannemann (1891–1927). In the years 1876–1886 the parish was vacant due to Kulturkampf. Franke, Pawelke, Gaertig and Hannemann were German, but only Pawelke did not speak Polish, and Hannemann had a fairly mediocre knowledge of Polish; the rest spoke Polish to such an extent that they were able to preach and confess. We do not know what nationality Szmitt was — he knew both Polish and German, both correctly. In Skwierzyna, where in the 19th century the majority of Germans lived, knowledge of Polish was hardly needed. In terms of managing the parish, Szmitt was quite passive, he could not cope with the reconstruction of the parish church, which fell into disrepair during the Napoleonic Wars. Franke led to a makeshift reconstruction of the church. Pawelke, who managed the reconstruction and partial rebuilding of the church, gave it a neo-Gothic decor. Gaertig had been in the parish for too short a time to register anything. Hannemann proved to be an active shepherd soul.

Keywords: Skwierzyna (Schwerin/Warthe); Archdiocese of Poznań; clergy.

Skwierzyna (Schwerin/Warthe)¹, miasteczko na zachodnich kresach Wielkopolski, do 1920 r. należała do (archi)diecezji poznańskiej. Początki parafii w Skwierzynie giną w mrokach dziejów. Przyjmuje się, że kościół parafialny

---

Prof. dr hab. ROLAND PREJS OFMCap – Wydział Teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Sekcja Historii Kościoła i Patrologii, Katedra Historii Kościoła; adres do korespondencji – e-mail: roland.prejs@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4412-3315>.

¹ W odniesieniu do miejscowości, które po I wojnie światowej pozostały w granicach Niemiec, dodajemy dla większej jasności nazwę niemiecką.

pw. św. Mikołaja istniał już w XIII w., jeśli nie wcześniej². Obecny obiekt sakralny jest średniowieczną świątynią gotycką, przebudowaną w połowie XIX w.³ Od XV w., gdy ustaliła się granica polsko-brandenburska, potem polsko-pruska na tym odcinku, Skwierzyna stała się miastem granicznym i choć do 1793 r. należała do Polski (Prusy zajęły miasto w II rozbiórce), żywioł niemiecki był w niej na tyle silny, że już w XVIII w. akta miejskie pisano po niemiecku, wyjątkowo po łacinie⁴. Przjrzenie się sylwetkom proboszczów skwierzyńskich od II połowy XVIII w. do zakończenia I wojny światowej i Traktatu Wersalskiego stanowi przyczynek do badań nad stosunkami narodowymi, społecznymi i wyznaniowymi w zachodniej Wielkopolsce⁵. *Terminus a quo* niniejszego artykułu wyznaczył początek posługi pierwszego przedstawionego tu proboszcza, *terminus ad quem* określa odłączenie Skwierzyny od archidiecezji poznańskiej, co nastąpiło faktycznie w 1920 r., wskutek utworzenia przez abpa Edmunda Dalbora delegatury arcybiskupiej w Tucznie (Tütz), która objęła terytoria archidiecezji poznańskiej znajdujące się po Traktacie Wersalskim w granicach Prus, aczkolwiek formalne odłączenie nastąpiło później: było to utworzenie w 1923 r. administracji apostolskiej w Tucznie, a ostatecznie w 1930 r. prałatury pilskiej⁶.

---

² Józef Łukaszewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 2 (Poznań, 1859), 376-377; Józef Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2. *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój* (Poznań, 1964), 480, 659; Stanisława Zajchowska, „Skwierzyna”, w: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*, t. 1. *Ziemia Lubuska, Nowa Marchia, Wielkopolska*, red. Zdzisław Kaczmarczyk, Andrzej Wędzki (Zielona Góra, 1967), 294-295; Andrzej Kirmiel, *Skwierzyna – miasto pogranicza. Historia miasta do 1945 roku* (Bydgoszcz, 2004).

³ Jerzy Adamski, „Architektura kościoła farnego pw. św. Mikołaja w Skwierzynie w kontekście hal z poligonalnym chórem zintegrowanym w Wielkopolsce”, *Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości* 7(2009): 41-55.

⁴ Archiwum Państwowe w Gorzowie, sygn. 185/0/354-359, *passim*.

⁵ Badania takie w odniesieniu do północnych krańców archidiecezji poznańskiej prowadzili m.in. Tadeusz Ceynowa i Tomasz Szugalski. Zob. Tadeusz Ceynowa, *Ziemia Pogranicza. Dekanat wałecki w latach 1821-1920* (Radom, 2004); Tomasz Szugalski, „Proboszczowie i komendarze pilscy w latach 1815-1914”, *Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie* 6(2001): 155-162.

⁶ Delegatura arcybiskupia w Tucznie, następnie administracja apostolska w Tucznie i ostatecznie prałatura pilska, nie doczekały się monografii, a jedynie drobnych opracowań. Zob. Bolesław Dratwa, „Organizacja Niezależnej Prałatury Pilskiej”, *Gorzowskie Wiadomości Kościelne* 29(1985): 309-316; Martin Sprungala, „Die Freie Prälatur Schneidemühl – die kirchliche Neuordnung der Provinz Posen nach 1919”, *Jahrbuch Weichsel-Warthe* 49(2003): 76-85; Grzegorz Waberski, „Wolna Prałatura Pilska”, *Kronika Wielkopolski* 29(2001), 1: 36-46; Ro-

Artykuł jest fragmentem większych badań nad duchowieństwem wielkopolskim okresu zaborów.

W interesującym nas okresie w Skwierzynie było pięciu proboszczów. Byli to kolejno: ks. Chrystian Szmitt, cysters o. Wawrzyniec Franke, ks. Franz Pawelke, ks. Antoni Gaertig i ks. Albert Hannemann. Czterech było Niemcami, ale trzech z nich znało język polski – jeden zaś, jak wynika z zachowanej korespondencji, polskim się nie posługiwał. Jeden nie określił swej narodowości, ale posługiwał się zarówno językiem polskim jak i niemieckim.

Od 1768 r. proboszczem w Skwierzynie był **ks. Chrystian Szmitt**⁷. On sam podpisywał się Szmitt, ale w źródłach spotyka się też oboczności: Schmidt, Schmitt, Szmid. Nie udało się ustalić, gdzie i kiedy się urodził. Nie wiemy też, gdzie odbył studia teologiczne, ani kto i kiedy udzielił mu święceń. W przybliżeniu obliczamy rok jego urodzin na 1740, a rok przyjęcia święceń kapłańskich na 1765⁸. Nigdzie też nie określił, czy uważał siebie za Niemca, czy za Polaka. Zachowane jego listy świadczą, że posługiwał się zarówno językiem polskim jak i niemieckim, oboma poprawnie. Był więc człowiekiem dwóch kultur, typowym dla zachodniego pogranicza Wielkopolski. Jako proboszcz nie zapisał się niczym szczególnym: obowiązki duszpasterskie spełniał o tyle, o ile było to konieczne, nie radził sobie z odbudową kościoła parafialnego, który popadł w ruinę po

---

land Prejs, „Prażura Piłska w świetle schematyzmu z 1940 r.”, *Roczniki Teologiczne* 55(2008), 4:31-48; Jerzy Ciechanowicz, „Tuczno – miejsce utworzenia administracji kościelnej Pogranicza”, *Studia i Materiały do Dziejów Ziemi Wąteckiej* 2(2011): 27-39; Roland Prejs, „Kapłani archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w szeregach duchowieństwa prałatury piłskiej”, w: *Artem historicam aliis tradere. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Anzelma Weissa*, red. Włodzimierz Bielak, Jarosław Marczewski, Tomasz Moskal (Lublin, 2011), 265-282; tenże, „Próba odbudowy? Z dziejów Prałatury Piłskiej (luty – sierpień 1945 roku)”, w: *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. Jan Wal-kusz, Marzena Krupa (Lublin, 2014), 201-209.

⁷ Dokumentu nominacyjnego na proboszcza parafii w Skwierzynie nie znamy. W piśmie do konsystorza poznańskiego z 1818 r. ks. Szmitt informował, że już blisko pięćdziesiąt lat jest duszpasterzem w Skwierzynie. Na tej podstawie przyjmujemy, że objął parafię w 1768 r. (Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, dalej cyt.: AAP, sygn. KA II 49/1, proboszcz Szmitt 29 VIII 1818 do konsystorza poznańskiego). Marceli Tureczek, „Opisy miasta i kościoła pw. św. Mikołaja w Skwierzynie z lat 1761, 1817, 1860 w świetle dokumentów odkrytych w kuli wieżowej podczas remontu fary w 1934 roku”, *Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości* 12(2014): 42-47, cytując odpisy dokumentów, które znaleziono w 1934 r. w kuli wieży kościoła św. Mikołaja, ustala następującą chronologię proboszczów: Jakub de Bertram w 1761 r., po nim Stanisław Tadeusz Sztelter, który po kilku latach przeszedł do parafii w Rogoźnie, następnie Chrystian Szmitt.

⁸ AAP, sygn. KA II 49/1, proboszcz Szmitt 14 IX 1799 do bpa poznańskiego. W piśmie tym ks. Szmitt stwierdza, że jest kapłanem od blisko 34 lat; Tureczek, *Opisy*, 47.

wojnach napoleońskich i licznych w mieście pożarach. Dużo natomiast narzekał na nędzę materialną, jaką musi cierpieć w ubogiej parafii. Oskarżano go przed władzą archidiecezjalną o trwonienie majątku kościelnego, ale chyba były to oskarżenia na wyrost: proboszcz był po prostu niezaradny, gdy chodzi o materialną stronę parafii. W 1817 r., idąc za sugestią dziekana, ks. Jana Krygera z Pszczewa (Betsche), zgodził się przyjąć koadiutora, którym został cysters z opactwa w Bledzewie (Blesen), o. Wawrzyniec Franke. Chodziło o to, aby zarząd parafią trafił w młodsze i bardziej energiczne ręce⁹. Relacje z koadiutorem, początkowo bardzo dobre, wkrótce przestały układać się, ale też pomocą koadiutora proboszcz nie cieszył się długo, zmarł bowiem w 1819 r., dokładnej daty nie udało się ustalić¹⁰.

Cysters, ojciec Wawrzyniec (imię chrzestne Jan) Franke, był zakonnikiem klasztoru w Bledzewie. Urodził się 16 XII 1788 w Nakielnie koło Wałcza (Klein Nakel). Kształcił się w dawnym gimnazjum jezuitów w Wałczu, zwanym „Atenami Wałeckimi”. W latach jego nauki jezuitów już nie było, a szkoła największy czas świetności miała za sobą, niemniej uchodziła za znaczącą i cenioną placówkę edukacyjną¹¹. Po ukończeniu gimnazjum Franke rozpoczął studia na uniwersytecie w Królewcu, rychło jednak je przerwał z powodu wojen napoleońskich. W 1806 r. podjął się funkcji nauczyciela w Skrzatuszu (Schrotz – sanktuarium maryjne w pobliżu Wałcza), ale po dwóch latach wstąpił do cystersów w Bledzewie. Nie wiadomo, czy znał cystersów wcześniej, czy ktoś mu ich wskazał, nie wiadomo też, dlaczego wybrał Bledzew, a nie inne opactwo. 20 VIII 1810 złożył profesję. Studia filozoficzno-teologiczne odbył w macierzystym klasztorze. Świecenia kapłańskie przyjął 31 XII 1812 od bpa Antoniego Raczyńskiego¹². Od 4 VIII 1813

---

⁹ AAP, sygn. KA II 49/1, ks. Krygier 15 X 1807 do bpa poznańskiego, proboszcz Szmitt 6 VII 1817 do bpa poznańskiego, parafianie skwierzyńscy 6 VII 1817 do bpa poznańskiego, koncept pisma konsystorza poznańskiego 17 X 1817 do o. Wawrzyńca Franke, proboszcz Szmitt 29 VIII 1818 do konsystorza poznańskiego, dziekan Krygier 21 X 1818 do konsystorza poznańskiego.

¹⁰ AAP, sygn. KA II 49/1, naczelny prezes 18 XI 1820 do konsystorza poznańskiego. Zob. też: Roland Prejs, „Kłopoty proboszcza Szmitta. Epizod z dziejów parafii w Skwierzynie na przełomie XVIII i XIX w.”, *Adhibenda* 4(2017): 83-93.

¹¹ Ludwik Bąk, *Dzieje szkoły średniej w Wałczu. Od kolegium jezuickiego do liceum ogólnokształcącego (1665-1995)* (Wałcz, 1998), *passim*.

¹² Antoni Bartłomiej Raczyński (1756-1821), cysters, 1809-1821 opat łądzki i bp pomocniczy gnieźnieński. Piotr Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*, wyd. 2 popr. i uzupełn. (Warszawa, 2000), 371; Jolanta Koziej-Chołodzyńska, „Raczyński Antoni Bartłomiej”, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 16 (Lublin, 2012), 1053.

do 4 V 1816 był komendantem (pełniący obowiązki proboszcza – formalnie proboszczem był opat bledzewski) w Rokitnie, a od 4 V 1816 do 14 II 1817 był sekretarzem opata bledzewskiego Władysława Żórawskiego: opat rezydował w klasztorze w Obrze, więc i Franke przebywał wówczas w Obrze. 14 II 1817 został skierowany do Skwierzyny jako koadiutor na prośbę proboszcza Szmita, tam po śmierci Szmita został 16 XII 1820 mianowany proboszczem, tradycyjnie określanym w dokumentach kościelnych jako prepozyt. Za język ojczysty uważał niemiecki. Polski – jak sam stwierdzał – znał w takim stopniu, że był w stanie głosić kazania i spowiadać¹³. Jeszcze jako koadiutor ks. Szmita prowizorycznie odbudował kościół parafialny w Skwierzynie, umożliwiając sprawowanie w nim nabożeństw. Przeżył w 1835 r. kasatę macierzystego opactwa w Bledzewie. Po niej zapewne się sekularyzował, a w każdym razie urzędowe spisy duchowieństwa od 1837 r. przestały zamieszczać przy jego nazwisku znak przynależności zakonnej – skrót OCist. Zmarł w Skwierzynie 9 XI 1840¹⁴.

Po śmierci Wawrzyńca Frankego parafia pozostała zrazu nieobsadzona. Obowiązki duszpasterskie pełnił ks. Stefan Hennig, który zarazem był proboszczem w niedalekim Trzebiszewie (Trebisch), a wcześniej (1836-1839) wikariuszem w Skwierzynie¹⁵. Należy przypuszczać, że obie parafie obsługiwał dojeżdżając bądź do jednej, bądź do drugiej, nie wiadomo jednak, w której zamieszkał. Stan taki trwał do 1842 r., kiedy parafię w Skwierzynie objął **ks. Franz Pawelke**.

Nowy proboszcz urodził się 6 II 1811 w Suchej Psinie na Opolszczyźnie (Zaugwitz bei Leobschütz). Był synem Antona i Anny Rosy z d. Stromsky. Pochodził z rodziny niemieckiej. Języka polskiego nie znał, a korespondował z konsystorzem arcybiskupim w Poznaniu po niemiecku lub po łacinie. Odznaczał się wysokim wzrostem – ponad 2 m. W l. 1821-1829 uczył się w gimnazjum w Głubczycach (Leobschütz)¹⁶, następnie odbył służbę wojskową w Nysie¹⁷, a w 1831 r. rozpoczął studia teologii w Uniwersytecie Wrocławskim. Po ich ukończeniu w 1834 r. nie został przyjęty do tzw. alumnatu – instytucji mającej bezpośrednio przygotować do przyjęcia święceń, gdyż ujawniło się jego zamiłowanie do trunków i do rozrywkowego stylu życia¹⁸.

¹³ AAP, sygn. OA III/54, k. 24-25v.

¹⁴ *Elenchus Universi Cleri Archi-Dioecesis Posnaniensis 1841* (Poznań, 1840), 72.

¹⁵ *Elenchus Universi Cleri Archi-Dioecesis Posnaniensis 1842* (Poznań, 1841), 71.

¹⁶ AAP, sygn. KA 0862, Personalalia Kleryka Franciszka Pawelke, Świadcstwo ukończenia gimnazjum, Leobschütz 26 V 1831.

¹⁷ Tamże, Zaświadczenie z wojska, Nysa 20 III 1831.

¹⁸ Katarzyna Maler, „Kościół katolicki na ziemi głubczyckiej w latach 1742-1945. Dzieje pruskiej części archidiecezji ołomunieckiej – komisariatu kietrzańskiego i wikariatu generalnego

Niezrażony odmową, zwrócił się w 1836 r. o przyjęcie do seminarium praktycznego w Gnieźnie, które miało podobny charakter, jak wrocławski alumnat¹⁹. Świecenia kapłańskie przyjął w 1837 r., a następnie został wikariuszem w Rydzynie²⁰. Nie powodziło mu się tam najlepiej: brakowało mu intencji mszalnych, a przede wszystkim nie znał polskiego, co ograniczało możliwości pracy. W 1839 r. został rektorem kościoła pofranciszkańskiego w Poznaniu, w którym skupiało się duszpasterstwo Niemców katolików. W tym wypadku chyba był właściwym człowiekiem na właściwym miejscu²¹. Mimo wszystko w Poznaniu długo nie zagościł: w 1842 r. został komendantem parafii w Skwierzynie, a po dwóch latach pełnoprawnym proboszczem²². Choć nadal nie gardził trunkami, nie dawał zgorszenia, a uchodził za dobrego duszpasterza. Chwalony był za gorliwość i zaangażowanie, w szczególności za dobre nauczanie dzieci katechizmu. Największym jego dokonaniem było pokierowanie odbudową, a właściwie przebudową kościoła parafialnego oraz budową szkoły katolickiej. W ocenie dziekana doprowadził kościół w Skwierzynie do takiego stanu, że była to najpiękniejsza świątynia w dekanacie²³.

Ks. Pawelke zmarł w Skwierzynie 3 II 1876²⁴. Jego zgon przypadł na czas Kulturkampfu, ale walka państwa pruskiego z Kościołem katolickim osobiście go nie dotknęła, bo studia teologiczne odbył w uczelni uznanej przez władze państwowe, znał język niemiecki, na probostwo nie został powołany wbrew tzw. ustawom majowym, bo te, gdy został proboszczem, jeszcze nie obowiązywały. Po jego śmierci parafia skwierzynska została bez duszpasterza, a ponieważ nie było ich także w większości sąsiednich parafii, oznaczało to, że ze śmiercią ks. Pawelke nastąpił w okolicy niemal całkowity

---

w Branicach”, t. 2. *Słownik biograficzny duchowieństwa katolickiego urodzonego bądź działającego na ziemi głubczyckiej do 1946 r. Zakony żeńskie na ziemi głubczyckiej do 1946 r.* (Opole, 2017), 126-127. Zamieszczony tam biogram ks. Pawelke zawiera błędy rzeczowe. Ks. Pawelke nie był wikariuszem kościoła pofranciszkańskiego w Skwierzynie, bo takiego nie było – był natomiast wikariuszem kościoła pofranciszkańskiego w Poznaniu, a w Skwierzynie nie zbudował kościoła, lecz odbudował zniszczoną świątynię.

¹⁹ AAP, sygn. KA 0862, arcybiskup gnieźnieński i poznański 13 X 1836 do konsystorza gnieźnieńskiego.

²⁰ *Elenchus Universi Cleri Archi-Dioecesis Posnaniensis 1839* (Poznań, 1838), 56.

²¹ *Elenchus Universi Cleri Archi-Dioecesis Posnaniensis 1841* (Poznań, 1840), 43.

²² *Elenchus Universi Cleri Archi-Dioecesis Posnaniensis 1843* (Poznań, 1842), 70.

²³ AAP, sygn. KA 11076, protokół wizytacji z 6 XII 1868.

²⁴ *Ordo Officii Divini recitandi sacrique peragendi ad usum almae eccles. metropolitanae et archidioec. posnaniensis pro anno Domini 1877* (Poznań, 1876), 62.

upadek pracy duszpasterskiej²⁵. Prawdopodobnie próbował obsługiwać parafię ks. Stefan Hennig z pobliskiego Trzebiszewa, który – jak było wspomniane – zastępczo pełnił już w Skwierzynie obowiązki duszpasterskie w l. 1840–1842, ale zmarł 31 I 1877²⁶.

Przez 10 lat na probostwie skwierzyńskim był wakat. W 1886 r. parafię objął **ks. Anton August Gaertig**. Pochodził z niedalekiego Chełmska (Gollmütz), ale urodził się w Berlinie 27 V 1821. Rodzicami jego byli młynarz Anton i Wilhelmina z domu Rosenthal. Uważał się za Niemca. Gdy miał trzy lata, rodzina przeniosła się do Zbarzewa koło Wschowy. Przyszły kapłan uczył się przez dwa lata we Wschowie, następnie przez cztery lata w gimnazjum w Lesznie, wreszcie w gimnazjum w Głogowie²⁷. Nie miał nadzwyczajnych zdolności i choć później twierdził, że naukę w gimnazjum przerwał z powodów zdrowotnych, wydaje się, że prawdziwą przyczyną było, iż nie mógł otrzymać promocji do kolejnej klasy. Mimo to w 1848 r. zgłosił się do seminarium duchownego w Poznaniu, a rektor, przedstawiając kandydata arcybiskupowi, napisał, że wprawdzie świadectwo gimnazjalne Gaertiga jest bardzo słabe, ale moralność bez zarzutu, ułożenie skromne, a on sam, jako znający wyłącznie język niemiecki, byłby kapłanem odpowiednim do parafii, gdzie Niemcy stanowią większość²⁸. Wypowiadając się co do znajomości języka, rektor się nieco pomylił: Gaertig znał bowiem polski i w późniejszych latach korespondował w tym języku, choć nie była to znajomość biegła²⁹. Ostatecznie Gaertig został przyjęty do seminarium. W 1851 r. otrzymał łączną ocenę ze wszystkich przedmiotów niedostateczną, mimo to został skierowany do seminarium praktycznego w Gnieźnie³⁰. Święcenia kapłańskie przyjął 14 XI 1852 od bpa Anzelma Wojciecha Brodziszewskiego. Został następnie wikariuszem we Wschowie i nauczycielem religii w tamtejszej szkole realnej. Pełnił te obowiązki przez trzy lata. Nie wiadomo, jak sobie z nimi radził, bo egzaminy jurysdykcyjne zaledwie zdawał³¹. W 1856 r. został przeniesiony

²⁵ Zygmunt Zieliński, *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887* (Poznań, 2011), 188, 229.

²⁶ Tamże, 236; *Ordo Officii Divini recitandi sacrique peragendi ad usum almae eccles. metropolitanae et archidioec. posnaniensis pro anno Domini 1878* (Poznań, 1877), 59.

²⁷ AAP, sygn. KA 0261, Personalalia ks. Antoniego Gaertiga, curriculum vitae z 5 XI 1848, curriculum vitae z 14 X 1886.

²⁸ Tamże, rektor 15 XII 1848 do abpa poznańskiego.

²⁹ Tamże, Gaertig 14 VII 1857 do konsystorza archidiecezji poznańskiej – list pisany po polsku.

³⁰ Tamże, protokół z egzaminu 11 VIII 1851.

³¹ Tamże, konsystorz archidiecezji poznańskiej 1 VIII 1854 i 7 III 1861 (poświadczenia

do Rawicza i w tym mieście spędził 30 lat. Formalnie, będąc tylko wikariuszem (początkowo w Rawiczu nie było kanonicznie erygowanej parafii), uczył religii w miejscowej szkole, był kapelanem wojskowym i kapelanem więzienia, a przede wszystkim zajął się budową kościoła i został pierwszym proboszczem po utworzeniu parafii w 1867 r.³² Nie wiadomo, co sprawiło, że po 30 latach spędzonych w Rawiczu przeszedł do Skwierzyny: być może słabnące zdrowie i stąd przejście do mniej absorbującej parafii. Ponadto musiał otrzymać prezentę rządową na parafię patronatu monarszego³³. Zdrowie chyba rzeczywiście nie było najlepsze, skoro w 1889 r. otrzymał administratora, co wskazywałoby, że nie dawał rady samodzielnie prowadzić duszpasterstwa. Administratorem został ks. Albert Stefan Hannemann. Ks. Gaertig zmarł w Skwierzynie 19 VIII 1890³⁴. Wprawdzie po dziesięcioletniej nieobecności duszpasterza w Skwierzynie na pewno było co robić w parafii, ale nie widać, aby ks. Gaertig zapisał się czymś szczególnym, co potwierdzałoby, że słabe zdrowie, a także zaledwie czteroletni pobyt w Skwierzynie, nie dawały mu możliwości aktywniejszej pracy.

Dotychczasowy administrator, **ks. Albert Stefan Hannemann**, został w 1891 r. proboszczem. Był synem rolnika Stefana i Pauliny z domu Piszczek, urodził się w Jastrowiu (Jastrow) 6 VI 1859. Do gimnazjum uczęszczał w Wałczu i tam, po ośmioletniej nauce, otrzymał świadectwo maturalne w 1881 r. Przez jeden semestr studiował teologię we Wrocławiu, następnie kontynuował studia przez pięć semestrów w Würzburgu, jako alumn archidiecezji poznańskiej³⁵. Jego studia przypadły na lata dogasającego już Kulturkampf. Wprawdzie seminarium duchowne teoretyczne w Poznaniu pozostawało jeszcze zamknięte i to zmusiło do studiów poza archidiecezją, ale otwar-

---

zdanych egzaminów), dziekan w Żytowiecku 11 X 1864 do konsystorza archidiecezji poznańskiej, ks. Szmitkowski z Jutrosina 30 IX 1867 i 24 IX 1869 do konsystorza archidiecezji poznańskiej.

³² Tamże, curriculum vitae z 14 X 1886.

³³ Jan Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geografica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis ad ordinem decanatum digestarum nec non elenchus universi cleri [...]* (Gnesnae, 1888), 273. O wymaganiach formalnych stawianych w tym czasie kandydatom na proboszczów w archidiecezji poznańskiej zob.: Ceynowa, *Ziemia Pogranicza*, 170-182.

³⁴ *Elenchus Universi Cleri Archi-Dioecesis Posnaniensis 1891* (Poznań, 1890), 96.

³⁵ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej cyt. ArGn), sygn. A. Sem. 2, Liber alumnorum 1848-1922, poz. 718. Dokumenty personalne ks. Hannemanna, które znajdowały się w konsystorzu archidiecezjalnym w Poznaniu, prawdopodobnie w 1920 r. zostały przekazane do kancelarii delegatury arcybiskupiej w Tucznie (Tütz), stamtąd po powstaniu prałatury pilskiej trafiły do kurii prałatury i uległy zniszczeniu w 1945 r., w czasie wejścia wojsk sowieckich do miasta. Zob. też: Prejs, *Kapłani*, 272.

to seminarium praktyczne w Gnieźnie³⁶ i Hannemann tam odbył bezpośrednio przygotowanie do święceń przez dwa semestry w l. 1886-1887, przyjmując kolejno: 10 VII 1887 w Gnieźnie subdiakoniat, 21 VIII 1887 w Poznaniu diakonat i 28 VIII 1887 w Gnieźnie prezbiterat: wszystkich święceń udzielił mu abp Juliusz Dinder³⁷. W seminaryjnej księdze alumnów zapisano o nim, że wiedzę ma wystarczającą, obyczaje szlachetne, jest dobrym kaznodzieją, radzi też sobie ze śpiewem kościelnym, odznacza się dobrym zdrowiem, języka polskiego nie zna³⁸. Język polski chyba jednak poznał – przynajmniej co do podstaw – w seminarium duchownym w Gnieźnie. Abp Dinder, otwierając w 1886 r. seminarium w Gnieźnie polecił, aby wykłady odbywały się po łacinie, ale z objaśnieniem ważniejszych pojęć po polsku i niemiecku³⁹. Neoprezbiter został skierowany zrazu na wikariat do Sypniewa koło Wałcza (Zippnow)⁴⁰. Wiele wskazuje, że okazał się kapłanem gorliwym i zaangażowanym. Po roku został przeniesiony na substytuta do Łubianki koło Wałcza (Lebehnke), wyřęczając w kierowaniu parafią starszego już proboszcza, Marcina Prodöhla⁴¹. Po kolejnym roku przeszedł na administratora do Skwierzyny, gdzie w 1890 r. po śmierci ks. Gaertiga został pełniącym obowiązki proboszcza, a 27 X 1891 r. otrzymał nominację na pełnoprawnego proboszcza⁴². Proboszczem w Skwierzynie pozostał do śmierci 23 III 1927⁴³. Parafia była – przypomnijmy – parafią patronatu monarszego, Hannemann musiał zatem otrzymać prezentę od władz państwowych, które nie miały obiekcji, by wyznaczyć na proboszcza dość młodego kapłana. Hannemann był wszakże księdzem od trzech lat, a więc osiągnął minimalny wiek wymagany wówczas w archidiecezji poznańskiej do ubiegania się o probostwo⁴⁴.

O niemieckich przekonaniach ks. Hannemanna świadczy choćby to, że w 1920 r., po wytyczeniu granicy polsko-pruskiej, nie optował na rzecz Polski,

³⁶ Zieliński, *Kulturkampf*, 91.

³⁷ ArGn, sygn. A. Sem. 2, Liber alumnorum 1848-1922, poz. 718; *Kościelny Dziennik Urzędowy dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej* 2(1887-1888), 23.

³⁸ ArGn, sygn. A. Sem. 2, Liber alumnorum 1848-1922, poz. 718.

³⁹ ArGn, sygn. A. Sem. 101, Dinder 3 XI 1886 do ks. Andrzejewicza.

⁴⁰ *Kościelny Dziennik Urzędowy dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej* 2(1887-1888), 16.

⁴¹ Tamże 3(1888-1889), 21.

⁴² *Elenchus Universi Cleri Archi-Dioecesis Posnaniensis 1890-1920* (Poznań, 1889-1919), passim. Datę instytuowania na proboszcza podaje AAP, sygn. KA 11076, kwestionariusz wizytacyjny z 11 IX 1893.

⁴³ *Apostolische Administratur Schneidemühl 1927* (Schneidemühl, 1927), 19.

⁴⁴ Ceynowa, *Ziemia Pogranicza*, 170-173.

lecz pozostał w Skwierzynie, która znalazła się w granicach Prus. Ponadto kierowanie go do parafii, w których większość wiernych stanowili Niemcy (Sypniewo, Łubianka), dodatkowo potwierdza jego niemieckie nastawienie. Znamienne, że w seminarium duchownym i w początkach kapłaństwa używał imienia Wojciech, później dopiero przyjął wersję Albert, a rzadko w źródłach pojawia się Adalbert. Starannie troszczył się o kościół parafialny w Skwierzynie, zwłaszcza o jego wyposażenie. Ceniony był przez władze kościelne: pełnił funkcję dziekana dekanatu pszczyńskiego, w 1921 r. został ustanowiony egzaminatorem prosynodalnym w delegaturze arcybiskupiej w Tucznie⁴⁵, a w 1922 r. otrzymał prałaturę papieską⁴⁶. Nie widać, by angażował się politycznie lub narodowo, nie spotykamy go też w szeregach księży wielkopolskich – działaczy społecznych⁴⁷.

Jakie wnioski nasuwają się z przeglądu biografii skwierzyńskich proboszczów? Było już wspomniane, że w XVIII w. akta miejskie w Skwierzynie pisało po niemiecku. W 1829 r. o. Wawrzyniec Franke informował konsystorz archidiecezji poznańskiej, że w Skwierzynie wszyscy wierni posługują się niemieckim i takim też językiem musi posługiwać się duszpasterz⁴⁸. Podobnie wizytacje dziekańskie z 1891 r. i 1893 r. stwierdzały, że w Skwierzynie katolicy są wyłącznie Niemcami⁴⁹, ale w dokumentach z wizytacji w 1916 r. mowa jest o obecności około 50 Polaków⁵⁰. Za Andrzejem Kirmielem trzeba przyjąć, że była to ludność napływowa, głównie z centralnej Wielkopolski, która osiedlała się w Skwierzynie w poszukiwaniu pracy; dawna ludność polska uległa germanizacji⁵¹. Znajomość polskiego w duszpasterstwie była zatem potrzebna, początkowo zapewne podczas pomocy duszpasterskiej w pobliskim sanktuarium maryjnym w Rokitnie (Rokitten), gdzie na odpustach głoszone były polskie kazania i niezbędni byli polscy spowiednicy⁵², później także w samej Skwierzynie. Spośród przedstawionych wyżej proboszczów tylko ks. Franz Pawelke nie znał

⁴⁵ *Amtliche Bekanntmachungen der Erzbischöfliche Delegatur* 1921, nr 6.

⁴⁶ Tamże, 1922, nr 15.

⁴⁷ Opracowanie *Księży społecznicy w Wielkopolsce 1894-1919. Słownik biograficzny*, t. 1-4 (Gniezno, 2007-2009), wymienia go tylko w aneksie, nie zamieszczając jego biogramu.

⁴⁸ AAP, sygn. OA III/54, Ankiety personalne księży dekanatu zbąszyńskiego, k. 24-25.

⁴⁹ AAP, sygn. KA 11076, wizytacja z 17 VI 1891, wizytacja z 11 IX 1893.

⁵⁰ AAP, sygn. KA 11076, wizytacja z 27 V 1916.

⁵¹ Kirmiel, *Skwierzyna – miasto pogranicza*, 97-100, 113. Por. też zbiór wspomnień w: Andrzej Chmielewski, *Z Polską w sercu. Wspomnienia skwierzyńskich pionierów* (Skwierzyna, 2019), *passim*.

⁵² Dariusz Śmierchalski-Wachocz, „Matka Boża Obozowa. Geneza i rozwój kultu obrazu Matki Bożej Rokitniańskiej do 1945 roku”, w: *Sanktuarium rokitniańskie. Dzieje i konteksty*, red. Grzegorz Chojnacki, Andrzej Draguła (Zielona Góra, 2009), 21, 24-26.

polskiego, on jednak kończył studia teologiczne we Wrocławiu. O. Wawrzyniec Franke, który teologii uczył się w opactwie w Bledzewie, tam zapewne wydoskonalił się w polszczyźnie, którą mógł znać już wcześniej, choćby z pracy w Skrzatuszu, gdzie, podobnie jak w Rokitnie, głoszone kazania i spowiadano zarówno po niemiecku jak i po polsku⁵³. Księża Gaertig i Hannemann poznali przynajmniej podstawy polskiego, Gaertig może na lektoracie tego języka, prowadzonym w seminarium duchownym w Poznaniu, Hannemann chyba w seminarium duchownym w Gnieźnie. Nie wiemy, gdzie nauczył się polskiego ks. Chrystian Szmitt, ale znał ten język bardzo poprawnie.

Żaden z wymienionych kapłanów nie był polskim działaczem narodowym, ale też Skwierzyna nie była ośrodkiem takiej działalności, w przeciwieństwie choćby do niedalekiego Pszczewa⁵⁴.

Szczególnym zadaniem, spadającym w tym czasie na barki proboszczów skwierzyńskich, była odbudowa kościoła parafialnego. Ks. Szmitt zupełnie sobie z tym nie radził. O. Franke naprawił kościół prowizorycznie, tak, aby nadawał się do odprawiania nabożeństw. Główne dzieło odbudowy przypadło ks. Pawelke i wywiązał się on z tego zadania nad wyraz znakomicie: świątynię nie tylko odbudował, ale w części przebudował i wyposażył. Ks. Gaertig zbyt krótko był w Skwierzynie, by zostawić po sobie trwalsze ślady materialne. Ks. Hannemann, mając odbudowany obiekt sakralny, mógł całą uwagę skupić na wyposażeniu kościoła w sprzęty i utensylia. Śledząc dokonania kolejnych proboszczów na niwie materialnej, obserwujemy ewolucję, od pasywności po aktywną troskę.

O ile ks. Szmitt nie był szczególnie zaangażowanym duszpasterzem⁵⁵, a o pracy duszpasterskiej o. Franke niewiele mówią zachowane dokumenty, to ks. Pawelke dbał nie tylko o materialną stronę parafii, ale także o duchową. Wizytatorzy podkreślali, że pracuje w niełatwych warunkach, w środowisku, gdzie katolicy stanowią mniejszość, a mimo to nie ustaje w wysiłkach, odnosząc szczególne sukcesy w zakresie nauczania katechizmu⁵⁶. Ktoś taki był z pewnością potrzebny w Skwierzynie. Wysiłki ks. Pawelke w pewnym

---

⁵³ Potwierdzeniem mogą być choćby wspomnienia Haliny Mikołajczuk. Marek Fijałkowski, „Skrzatusz w mojej pamięci – lata 1940-1944. Relacja Haliny Mikołajczuk”, *Rocznik Skrzatuski* 8(2020): 161-165.

⁵⁴ Franciszek Golz, „W Pszczewie zawsze była Polska”, *Rocznik Lubuski* 4(1966): 266-269; tenże, *Dawno temu w Pszczewie* (Gorzów, 2004), passim.

⁵⁵ Prejs, *Kłopoty*, 83-93.

⁵⁶ AAP, sygn. KA 11076, wizytacje z 6 XII 1868 i 19 X 1871. Por. też: Roland Prejs, „Ks. Franz Pawelke i odbudowa kościoła w Skwierzynie”, *Adhibenda* 6(2019): 71-80.

stopniu zostały zniweczone przez Kulturkampf⁵⁷. Zbyt krótki pobyt w Skwierzynie ks. Gaertiga nie pozostawił trwałych śladów, za to ks. Hannemann okazał się duszpasterzem z powołania, któremu leżało na sercu zarówno odprawianie nabożeństw jak i nauczanie, zwłaszcza głoszenie kazań⁵⁸.

BIBLIOGRAFIA

1. Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, sygn. A. Sem. 2, Liber alumnorum 1848-1922.
Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. KA 0261, KA 0862, KA 11076, KA II 49/1, OA III/54.
Archiwum Państwowe w Gorzowie, sygn. 185/0/354-359.

2. Źródła drukowane

Amtliche Bekanntmachungen der Erzbischöfliche Delegatur 1921, 1922.
Apostolische Administratur Schneidemühl 1927. Schneidemühl, 1927.
Elenchus Universi Cleri Archi-Dioecesis Posnaniensis 1839-1843. Poznań, 1838-1842; 1890-1920. Poznań, 1889-1919.
Kościelny Dziennik Urzędowy dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej 2(1887-1888); 3(1888-1889).
Ordo Officii Divini recitandi sacrique peragendi ad usum almae eccles. metropolitanae et archidioec. posnaniensis pro anno Domini 1877-1878. Poznań, 1876-1877.

3. Opracowania

Adamski, Jerzy. „Architektura kościoła farnego pw. św. Mikołaja w Skwierzynie w kontekście hal z poligonalnym chórem zintegrowanym w Wielkopolsce” *Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości* (2009), 7: 41-55.
Bąk, Ludwik. *Dzieje szkoły średniej w Wąlczu. Od kolegium jezuickiego do liceum ogólnokształcącego (1665-1995)*. Wąlcz, 1998.
Ceynowa, Tadeusz. *Ziemia Pogranicza. Dekanat watecki w latach 1821-1920*. Radom, 2004.
Chmielewski, Andrzej. *Z Polską w sercu. Wspomnienia skwierzyńskich pionierów*. Skwierzyna, 2019.
Ciechanowicz, Jerzy. „Tuczno – miejsce utworzenia administracji kościelnej Pogranicza”. *Studia i Materiały do Dziejów Ziemi Wateckiej* (2011), 2: 27-39.
Dratwa, Bolesław. „Organizacja Niezależnej Prałatury Pilskiej”. *Gorzowskie Wiadomości Kościelne* (1985), 29: 309-316.
Fijałkowski, Marek. „Skrzatusz w mojej pamięci – lata 1940-1944. Relacja Haliny Mikołajczuk”. *Rocznik Skrzatuski* (2020), 8: 161-165.

---

⁵⁷ Por. wnioski Zielińskiego, *Kulturkampf*, passim.

⁵⁸ AAP, sygn. KA 11076, wizytacje z 11 IX 1893, 5 XI 1895, 12 V 1898, 27 XI 1902 i 27 V 1916.

- Golz, Franciszek. *Dawno temu w Pszczewie*. Gorzów, 2004.
- Golz, Franciszek. „W Pszczewie zawsze była Polska”. *Rocznik Lubuski* (1966), 4: 266-269.
- Kirmiel, Andrzej. *Skwierzyna – miasto pogranicza. Historia miasta do 1945 roku*. Bydgoszcz, 2004.
- Korytkowski, Jan. *Brevis descriptio historico-geografica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis ad ordinem decanatum digestarum nec non elenchus universi cleri [...]*. Gnesnae, 1888.
- Koziej-Choldżyńska, Jolanta. „Raczyński Antoni Bartłomiej”. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 16, 1053. Lublin, 2012.
- Księga społecznicy w Wielkopolsce 1894-1919. Słownik biograficzny*. T. 1-4. Gniezno, 2007-2009.
- Łukaszewicz, Józef. *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*. T. 2. Poznań, 1859.
- Maler, Katarzyna. *Kościół katolicki na ziemi głubczyckiej w latach 1742-1945. Dzieje pruskiej części archidiecezji ołomunieckiej – komisariatu kietrzańskiego i wikariatu generalnego w Branicach*. T. 2. *Słownik biograficzny duchowieństwa katolickiego urodzonego bądź działającego na ziemi głubczyckiej do 1946 r. Zakony żeńskie na ziemi głubczyckiej do 1946 r.* Opole, 2017.
- Nitecki, Piotr. *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999. Słownik biograficzny*. Wyd. 2 popr. i uzupeł. Warszawa, 2000.
- Nowacki, Józef. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2. *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań, 1964.
- Prejs, Roland. „Kapłani archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w szeregach duchowieństwa prałatury pilskiej”. W: *Artem historicam aliis tradere. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Anzelma Weissa*. Red. Włodzimierz Bielak, Jarosław Marczewski, Tomasz Moskal, 265-282. Lublin, 2011.
- Prejs, Roland. „Kłopoty proboszcza Szmitta. Epizod z dziejów parafii w Skwierzynie na przełomie XVIII i XIX w.” *Adhibenda* (2017), 4: 83-93.
- Prejs, Roland. „Ks. Franz Pawelke i odbudowa kościoła w Skwierzynie” *Adhibenda* (2019), 6: 71-80.
- Prejs, Roland. „Prałatura Pilska w świetle schematyzmu z 1940 r.” *Roczniki Teologiczne* 55(2008), 4: 31-48.
- Prejs, Roland. „Próba odbudowy? Z dziejów Prałatury Pilskiej (luty – sierpień 1945 roku)”. W: *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*. Red. Jan Walkusz, Marzena Krupa, 201-209. Lublin, 2014.
- Sprungala, Martin. „Die Freie Prälatur Schneidemühl – die kirchliche Neuordnung der Provinz Posen nach 1919”. *Jahrbuch Weichsel-Warthe* (2003), 49: 76-85.
- Szugalski, Tomasz. „Proboszczowie i komendarze pilscy w latach 1815-1914”. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* (2001), 6: 155-162.
- Śmierchalski-Wachocz, Dariusz. „Matka Boża Obozowa. Geneza i rozwój kultu obrazu Matki Bożej Rokitniańskiej do 1945 roku”. W: *Sanktuarium rokitniańskie. Dzieje i konteksty*. Red. Grzegorz Chojnacki, Andrzej Draguła, 9-26. Zielona Góra, 2009.
- Tureczek, Marcei. „Opisy miasta i kościoła pw. św. Mikołaja w Skwierzynie z lat 1761, 1817, 1860 w świetle dokumentów odkrytych w kuli wieżowej podczas remontu fary w 1934 roku”. *Ziemia Międzyrzecka w Przeszłości* (2014), 12: 42-47.
- Waberski, Grzegorz. „Wolna Prałatura Pilska”. *Kronika Wielkopolski* 29(2001), 1: 36-46.
- Zajchowska, Stanisława. „Skwierzyna”. W: *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą (województwo zielonogórskie)*. T. 1. *Ziemia Lubuska, Nowa*

Marchia, Wielkopolska. Red. Zdzisław Kaczmarczyk, Andrzej Wędzki, 283-302. Zielona Góra, 1967.

Zieliński, Zygmunt. *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887*. Poznań, 2011.

PROBOSZCZOWIE W SKWIERZYNIE W LATACH 1768–1920

S t r e s z c z e n i e

Artykuł przedstawia sylwetki proboszczów w Skwierzynie (Schwerin/Warthe) w l. 1768-1920. Byli to kolejno Chrystian Szmitt (1768-1819), cysters Wawrzyniec Franke (1820-1840), Franz Pawelke (1842-1876), Anton Gaertig (1886-1890) i Albert Hannemann (1891-1927). W l. 1876-1886 parafia wakowała z powodu Kulturkampfu. Franke, Pawelke, Gaertig i Hannemann byli Niemcami, ale jedynie Pawelke nie znał języka polskiego, a Hannemann posiadał dość mierną znajomość polskiego; pozostali posługiwali się polskim w takim stopniu, że potrafili głosić kazania i spowiadać. Nie wiemy, jakiej narodowości był Szmitt – znał zarówno polski jak i niemiecki, oba poprawnie. W Skwierzynie, gdzie w XIX w. zamieszkiwali w zdecydowanej większości Niemcy, znajomość polskiego była potrzebna w niewielkim stopniu. W zakresie kierowania parafią Szmitt był dość bierny, nie radził sobie z odbudową kościoła parafialnego, który w czasie wojen napoleońskich popadł w ruinę. Franke doprowadził do prowizorycznej odbudowy kościoła. Najwięcej na tym polu działał Pawelke, który pokierował odbudową i częściową przebudową kościoła, nadając mu wystrój neogotycki. Gaertig zbyt krótko był w parafii, by czymś się zapisać. Hannemann dał się poznać jako aktywny duszpasterz.

Słowa kluczowe: Skwierzyna; archidiecezja poznańska; duchowieństwo.